

A FEJBE CSAPÁS KELLEMESEBB VÁLTOZATA

Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba 1956-os Intézet–L'Harmattan Kiadó, 2012. 350 oldal, 3500 Ft*

A BEVEZETÉS A KÁDÁRIZMUSBA¹ jelentős része a Kádár-kort megelőző, illetve azt követő korszakokkal foglalkozik, a cím azonban mégis teljesen adekvát. A külön-külön – 2001 és 2011 között – egyszer már megjelent tanulmányokból összeállított, mégis egységes benyomást keltő kötetben ugyanis a szerző a kádárizmus jelenségeire vonatkozó kérdéscsokrot bont ki, s akkor is a válasz keresésének logikája vezet, amikor térben és/vagy időben túlnyúlik a kádári Magyarország.

Az első kérdés a „*Létezett-e egyáltalán kádárizmus?*” lehetne, még ha nyilvánvaló is a – témának egy egész könyvet szentelő – szerző válasza.² A következő kérdés azonban – nevezetesen, hogy *pontosan mi is volt* a kádárizmus – már kijelöli a kötet gondolatmenetének fő vonalát. Erre a második kérdésre így lehetne válaszolni a lehetséges válaszlehetőségeket: a kádárizmus

1.) egy sajátos társadalmi rendszer; vagy legalábbis egy sajátos társadalmi rendszer ígérete/lehetősége; vagy

2.) a rendszer (tehát a létező szocializmus) egy olyan változata, amelynek meghatározó sajátosságai olyan mértékben különböznek a szocializmus klasszikus rendszerének – vagy ahogy Rainer általában nevezi: a sztálinizmusnak – meghatározó sajátosságaitól, hogy egyrészt érdemes megkülönböztető elnevezést használni, másrészt érdemes a változatot a korabeli magyar pártvezető nevéhez kötni; vagy

3.) egy sajátos nyilvános diskurzus, hosszú távú „propagandaprojekt”, mítosz stb., amely *másnak* (a fenti 1. vagy 2. pontok alá besorolt jelenségnek) *tünetett fel* egy, a „viszonyítási alaptól”, tehát a sztálinizmustól strukturálisan alig vagy egyáltalán nem különböző rendszert.

Jegyezzük meg gyorsan, hogy az 1. válasz(csoport) csupán elméleti jelentőséggel bír, mintegy kijelöli a diskurzus egyik lehetséges határát. Arra a maga által feltett kérdésre, „*hogyan egyáltalán van-e strukturális különbség a sztálinizmus és a Sztálin utáni időszak között; a posztstálini időszak jelenségei vitathatatlanul különböznek – de változ-*

tak-e a rendszer alapvonásai?”, a szerző így válaszol: „a legtöbb elemző szerint nem, vagy csak keveset – *Kornai szemléletesen a »klasszikus rendszertől való elmozdulásról«* [első kiemelés tőlem, második az eredetiben – DCs] *beszél*”. (97.)

Ebből a kérdésfeltevésekből következik, hogy Rainer nem csak hosszúra méretezett kitekintésként foglalkozik a sztálinizmus (és az azt megelőző átmenet) korával, mint az őt érdeklő korszak történelmi előzményével. Hisz’ az a kérdés, hogy „*létezett-e Nagy Teró*” (19–20.), tehát hogy a Kreml urai már 1944-től az általuk megszállt (megszállásra „váró”) térség *egészének maradéktalan* szovjetesítésére törekedtek, vagy egy ideig – országonként eltérő mértékben, de – nyitva állt még a lehetőség valamiféle (részleges) különút, belső autonómia, „finnlandizálódás”³ felé, nemcsak az adott korszak tanulmányozása szempontjából érdekes, hanem azért is, mert egy „elmozduló” Kádár-rendszer számára a „népi demokrácia” kora történelmi előzményt, inspiráló emléket, sőt bizonyos politikai gyakorlatok forrását jelenthette.

Jelenthette – legalábbis akkor, ha a sztálinizmus korszaka nem pusztított el minden lehetséges kontinuitást, a megelőző korszakok örökségének *érdemi* (és nem szimbolikus) felhasználását (vö. a klasszikussá vált metaforával az akváriumról, amelyből könnyen lehet „halászlevet” készíteni, de a folyamat visszafordítása már problematikusabb). Egyrészt ezért, tehát az esetleges történelmi folyamatosság felderítése érdekében lehet érdekes a sztálinizmus tanulmányozása egy kádárizmusról szóló kötetben; másrészt pedig azért, mert ha a kádárizmus *elmozdulás*, akkor nagyon nem mindegy, hogy mitől, *milyen rendszertől* mozdult el (s az már a következő kérdés, hogy *mennyire*).

A sztálinizmusról szóló elemzések elhelyezhetők egy olyan képzeletbeli skálán, amelynek egyik ténfelén az ún. totalitarizmuselméletek, míg másik felén az ún. revizionista megközelítések állnak. Erős leegyszerűsítéssel a totalitarizmuselmélet egy olyan rendszert írt le, amely „diktatúrább” a premodern és kora újkori diktatúráknál, mivel kiterjeszkedett a politika szféráján túl, gazdasági, kulturális, társadalmi területekre, de meghatározó mértékű befolyás megszerzésére törekedett a mindennapi élet, sőt a személyiség és a gondolkodás struktúrái felett is. A *törekedett* szó nem véletlen – a legtöbb kortárs elemző úgy látta, hogy a folyamat még

korántsem zárult le, a totalitárius rendszerek korukban még nem építettek ki valóban totális hatalmat (George Orwell, bár nem használta a kifejezést, tulajdonképpen egy már tökéletesen kiépült totális államot írt le – *szépirodalmi eszközökkel*, s a jövőbe, 1984-be helyezve).

A revizionista felfogások szerint, megint csak erős leegyszerűsítéssel, az állampárt hatalmi monopóliuma, az egyszemélyi vezető – kultuszszal és (időnként) tiszogatásokkal is megerősített – hatalma, a sajtó- és gondolat szabadság hiánya, a mindennapi élet szigorú kontrollja stb. mind csak felületi jelenségek. A szocialista társadalmak valójában tagoltak, plurálisak, a különböző társadalmi szereplők nincsenek teljesen híján az érdekérvényesítés lehetőségeinek; sőt, időnként még a rendszer „totalitáriánus” vonásai is (részben) alulról gerjesztettek, fenntartásuk és újratermelésük individuális reakciókat szolgálhat. Nem „csak” az ideológiai *drive* és Sztálin paranoiája miatt jutottak tömegek a GULAG-ra, hanem mert a vetélytárs ilyen való eltávolítása jelenthette sokak számára a „megoldást” lakásszerzési, házastársi, munkahelyi stb. konfliktusaikra. A magyar olvasónak Lukács György juthat eszébe, aki állítólag annak tudta be, hogy túlélte a harmincas évek Moszkváját, mert rossz lakása volt. Ha pedig Lukács ilyen tapasztalatok és ilyen meglátások után is képes volt megfogalmazni, hogy „*a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legrosszabb kapitalizmus*”, akkor ne csodálkozzunk azon, hogy Jerry Hough a Brezsnyev-korszak 13. évében (1977) képes volt a Sztálin utáni Szovjetunió „*pluralizmusát*” esetetleg megállapítani: „*a politikai részvétel tekintetében alig van különbség a Szovjetunió és az Egyesült Államok között*”. (103.)

A totalitarizmuselmélet volt az első domináns típus a kommunista pártok által irányított társadalmak leírására, már az 1950-es évek elejétől kezdve, „természetesen” a szovjet tömb országain – így Magyarországon – kívül megfogalmazott formákban. A revizionizmus totalitarizmuskritikája⁴ az 1960-as években bontakozott ki, és a hullám a következő évtizedben tetőzött, szintén csak Nyugaton. Az 1970-es, de még inkább az 1980-as években már a Vasfüggönyön innen is elemezték a fennálló társadalmi rendszert, s ezek a megfigyelők,⁵ „*ahogyan a sokszor ugyancsak volt marxista emigránsok [is] nem szívesen vettek részt a totalitárius paradigmát baloldaltól bíráló nyugati revizionizmus diskurzusában. A tota-*

litárius paradigma nem kis mértékben Kelet-Európában született újja – 1989 előtt és után”. (125.)

Rainer nagyon korrekt mások elképzeléseinek ismertetésekor, visszafogott azok minősítések, kritikáját nem egyszer burkoltan fejti ki. Példának okáért a BEVEZETÉS egyik kulcsállítása lehetne, mely szerint *nem* a totalitárius modell intellektuális gyengeségének jele, hogy azt alkalmazói „*mindig is túlságosan leegyszerűsítően használták*” – a modell ugyanis „*nem más, mint ideáltípus [kiemelés az eredetiben – DCs], amely természetes módon sohasem illett a szovjet társadalomra*”. (49.) A fenti összefüggés azonban Francis Fukuyama nézeteinek ismertetésében „*bújik meg*”. A recenzens természetesen nem akarja saját nézeteit „*számon kérni*” a szerzőn, de *elképzeltető*, hogy hasonlóképp vélekednek a totalitarizmus és revizionizmus értékeléséről, s ha így van, akkor erre – mármint: a szóban forgó elméletek értékelésére – érdemes lett volna reflektálni a BEVEZETÉS-ben.

Rátérve végre a kötet „igazi” témájára – a kádárizmus jellemzése kapcsán sokkal inkább megjelenik Rainer véleménye, mint a fent említett totalitarizmus-revizionizmus háborúban. A BEVEZETÉS koncepciójának lényegét úgy lehetne megfogalmazni, hogy az *utókor visszatekintése alapján* a kádárizmus strukturális „*mássága*” a többi szocialista országhoz képest nem olyan mértékű, ahogy azt a Kádár korabeli diskurzusok látták, láttatták. Ugyanakkor viszont – és ez is a könyv fontos tézise – éppen *ezek a korabeli diskurzusok jelentik a Kádár-rezsim másságának a lényegét*. A szerző megfogalmazásában: „*A kádárizmus azonban (valamivel) több, mint egy közepesen sikeres elmozdulás a klasszikus sztálini rendszertől. A kádárizmus – amennyiben egyáltalán tudományosan meghatározható fogalom – egyfajta világhétközlet is, amelyből társadalmi közérzet keletkezik. Folyamatos viszonyítások és összehasonlítások rendszere, amelyek térben, időben és fogalmakban igen tágas értelmezési tartományt alkotnak*”. (144.)

Nem véletlen a „szabadkozás” a tudományosan valóban nehezen meghatározható kategóriák miatt – de a korszakot *valóban* ismerők azonnal felismerik vélik, mire utalt a szerző. A „*sokrétű egybevetés*”, az összehasonlítások a többi szocialista országgal, a Nyugattal, a Rákosi-, illetve Horthy-korszakkal tipikus eredménye, „*sum-mája a nálunk (most) viszonylag jobb, mint... [kiemelés az eredetiben – DCs] formulával jellemezhető kádárista közérzet*”. (146.)

Ezzel a diskurzussal, ezzel a „közérzettel” kapcsolatban fontos tudnivaló, hogy nem a rezsim hatalmi központjában vagy annak közelében állók termékéről van szó: Kádár(ék) ki-, illetve felhasználtak egy tőlük függetlenül létrejött jelenséget, amely több koherenciát látott bele a kádárizmusba, mint amely „eredetileg” benne rejlett. „Így... ideologikusan átgondolatlan, mégis szervesen összefüggő egésze [lett] háztáji és útlevel-hez folyamodás joga, írók megszólalása és nyugati szaktudományos folyóiratok, magánszektor és televíziós kabaré, francia filmhét és gebines vendéglő, tévés-mellékküzemág és szakszerű külkereskedelem az arab világban, (szinte) egyetlen egyetemi felvételi és amnesztia. A kádári vezetés tulajdonképpen kivételesen szerencsés volt, mert előbb a fellelőző értelmiség, utóbb, magánhasználatra, a közgondolkodás mindenmapi diskurzusai ezt a furcsa mixet a »hatvanas években« kezdték a mégis lehetséges, élhető, emberi, sajátosan magyar szocializmussá [kiemelés az eredetiben – DCs] konstruálni.” (173.)

A Kádáréktól függetlenül született konstrukció kádári felhasználásának paradigmatisztikus példája a híres „*aki nincs ellenünk, az velünk van*” szlogen, amelyet eredetileg Méray Tibor fogalmazott meg az emigrációban írt 1961-es cikkében, de amelyet még ebben az évben Kádár (meg nem nevezett) „nyugati publicisták” véleményeként idézett, mint olyan „*jelszót, amelyet a párt bízást vállalhat*” (id. 108.). Rainer hivatkozik a mondás bibliai eredetére is (MÁRK, 9,40), bár, tegyük hozzá, hogy az evangélium hivatkozott helye után két verssel Jézus már azt mondja, hogy „*A ki pedig megbotránkoztat egyet ama kicsinyek közül, a kik én bennem hisznek, jobb annak, ha malomkövet kötnek a nyakára, és a tengerbe vetik*” (MÁRK, 9,42). Az idézet azonban éppen ezért alkalmas a kádárizmus jellemzésére: hisz’ a fent említett közérzet szerves része volt a „*bármikor rosszabbra fordulhat életérzése*” (146.), az állandó szorongás attól, hogy a kádárizmus egésze – akár Kádárral, akár az utódjával – a „*tengerbe vetetik*”.

Rainer természetesen részletesebben elemzi ezeket az összefüggéseket, mint ahogy jelen keretek között ki lehetne térni rá. Különösen tanulságos például, ahogy kimutatja: miközben a (gazdasági) reform már a kortársak számára is a Kádár-rendszer egyik „*hívószavává*” vált (185.), éppen „*a rendszer névadója és hivatalos diskurzusa ezt nemigen tette... Maga Kádár... a reform szót alig használta pozitív, sokkal inkább negatív kontextus-*

ban”. (185–186.) „*Kádár viszonyát a reformhoz mindvégig a relativizálás jellemezte, és még ezen belül is nagy hangsúlyt fektetett a kontinuitásra. »A reform nem új találmány, és nem is valami csodaszer« – summázta 1989-ben... és attól tartok, e meglehetősen lapos bölcsességen túl Kádárnak tényleg nem volt más mondanivalója arról, amit sokan élete fő művének tartottak mind itthon, mind külföldön.*” (199.)

Másrészt viszont – nemzetközi gazdaságtörténeti összehasonlítások felhasználásával (175–183.) – Rainer azt is kimutatja, hogy Kádárnak, paradox módon, tulajdonképpen igaza volt, amikor 1972-ben, a reform átmeneti befagyasztásakor arra figyelmeztetett, hogy az antireformer NDK és Csehszlovákia is fejlődött. A szocialista országok ugyanis éppen a sztálinista erőltetett fejlesztés korszakában voltak a „*legsikerebbek*”, legalábbis abból a szempontból, hogy az egy főre eső GDP-jük növekedése az 1945-től a hatvanas évek derekáig legalábbis lépést tartott a nyugat-európai országok átlagos⁶ növekedésével. Az 1960-as évek dereka és az 1970-es évek második fele között a különböző megközelítések más-más évre teszik a trendfordulót (175–183.), de abban egyetértenek: valamikor ebben a periódusban megtorpant a szocialista országok gazdasági fejlődése, s lemaradásuk fokozódott a nyugati országokéhoz képest.

S még valamiben egyetértenek a gazdaságtörténeti elemzések: *valamennyi* szocialista országra jellemző a fent említett trend. A „*reformer*” Magyarország (ebben) sem számított kivételnek.

A korabeli vezetők számára a reform lényegi elemének a túlnyomórészt állami kézben maradt gazdasági egységek újraszabályozása számított (tehát a nem tervutasításokkal, hanem szabályozókkal működtetett közvetett irányítás, a nyereségelv – elvileg – nagyobb mértékű érvényesítése, a vállalatoknak kiosztható külkereskedelmi jog és így tovább). A legális, fellelőző és de jure illegális, de gyakran megtúrt magángazdasági tevékenységek képlékeny körvonalú konglomerátuma, amelyet már ebben a korban *második gazdaságnak* neveztek, bármilyen fontos volt az életszínvonal emelése szempontjából, inkább számított a szocialista „*gazdasági mechanizmus*” részleges és ideiglenesnek szánt visszavonulásának, mint a rendszer módosításának, a szó igazi értelmében vett „*reformjának*”. A különböző értelmiségi diskurzus-

sokban azonban éppen ez a második gazdaság nyert – a rendszer utolsó évtizedében egyre növekvő – jelentőséget: sokan úgy látták, hogy ez az a szféra, amely a „szocialista polgárosodás” fő hordozója, s így a magyar társadalom hosszú távú tendenciái szempontjából az az egyik legfontosabb jelenség. S bár akár a korabeli többi szocialista országgal összehasonlítva is relativizálható lett volna a magyar második gazdaság különlegessége,⁷ az leginkább az utólagos történelmi „teszten” „bukott el”. Arról van szó, hogy a rendszerváltás körül elsősorban a második gazdaságra hivatkozva vált divattá az az elképzelés – tegyük hozzá: nem csak nálunk –, hogy a gazdasági reformokkal régóta kísérletező Magyarország *versenyelőnyt fog majd élvezni* a kapitalizmus bevezetésekor a többi (poszt) szocialista országhoz képest. Rainer – Angus Maddison⁸ gazdaságtörténeti adatsoraira, illetve Kornai János feldolgozására támaszkodva – rámutat arra, hogy a XXI. század első évtizedéből visszatekintve ez a várakozás illúzióknak bizonyult (192–193.).

Ez utóbbi állítással egyet lehet érteni, de talán érdemes megjegyezni: a szerző által hivatkozott adatok tulajdonképpen csak részben támasztják alá állítását, mely szerint a „rendszerváltás utáni gazdasági pályák... nem állnak feltétlen összefüggésben azzal, hogy korábbi »reformországokról« van-e szó...” (193.) Hisz’ az élvonalas Lengyelország, amely 1990 és 2003 között 50%-kal növelte egy főre eső GDP-jét, bizonyos mértékben szintén „reformországnak” volt tekinthető, Magyarország pedig a „második helyezett” a maga 23%-os értékével Csehszlovákia (Csehország és Szlovákia) 14, Románia 0%-os értékéhez képest (193.). Ez az – amúgy roppant tanulságos – gazdaságtörténeti elemzés talán a BEVEZETÉS egyetlen olyan szöveghelye, ahol érződik annak hátránya, hogy a szerző a kötet összeállításakor nem frissítette adatait az eredeti megjelenéshez képest. A Maddison-féle táblázatokban – a Rainer által is hivatkozott, neten hozzáférhető fájl, lásd 8. jegyzet – ugyanis könyve megjelenésekor⁹ az adatsorok már 2008-ig terjedtek. Márpedig a 2008-as adatok még markánsabban aláhúzzák a fent említett tendenciát, mint a 2003-asok. Nevezetesen: Lengyelország megőrizte első helyét az egy főre eső GDP növekedési ütemében (1990–2008 között 98,7%, s ennek következtében ebben a korszakban megelőzte Magyarországot gazdasági fejlettség tekintetében), utána vi-

szont az „antireformer” Csehszlovákia két utód-állama következik,¹⁰ majd Magyarország (47%-os növekedés), amelyet Románia is kezd „befogni” (39,4%-os az egész korszakban, mely növekedés, mint látható, teljes egészében a 2003–2008 közötti időszak teljesítménye). Míg 1989–90 körül sokan úgy vélték,¹¹ hogy a „reformfolyamat” az új(jászülető) magyar polgári mentalitás és így a virágzó magángazdálkodás inkubátora lesz, napjainkban már inkább arról kellene eltűnődni: lehet, hogy a kádárizmus lényege, tehát a „*társadalmi létezés informálisán, elhallgatáson és szímelésen alapuló kölcsönös szerveződése*” (147.) hosszú távon is rombolóan hatott az ilyen tendenciák kibontakozására (is).

Kádár János személyisége, sokat emlegetett „*puritanizmusa*” nem jelentéktelen, de mindenképpen másodrendű kérdés a BEVEZETÉS gondolatmenetének szempontjából. A szocialista rendszerben ugyanis, Kádár rendszerét is beleértve, nem az első számú vezető egyénisége határozta meg azt, hogy például kialakul-e körülötte személyi kultusz vagy sem. „*A kultusz elutasítása Kádár részéről politikai döntés volt...*” (202.) – hangsúlyozza Rainer, s eme döntés legfontosabb indoka éppen az volt, „*hogy 1956 után Magyarországon nem a kultusz, hanem éppen ellenkezőleg, a kultusz hiánya töltheti be a leghatékonyabban azokat a funkciókat, amelyeket [Rákosiék] 1945 után attól vártak*”. (205.) Miközben a rendszer alapvonásaiban Kádár nem tagadta meg rendszere folytonosságát – nem is tehetné volna – a Rákosi-rendszerrel, a kultusz hiánya a szakítás látványos látszatát jelentette meg. „*...Ennél olcsóbb placebo aligha elképzelhető.*” (205.)

Kádár ugyanakkor az egyszemélyi hatalom gyakorlásának lényegi kérdéseiben habozás nélkül vállalta a folytonosságot – így például a Moszkvával való kapcsolattartás monopolizálása terén. „*Kérem szépen, rábíztuk*” (33.) – idézi Rainer Gáspár Sándor („*a kádári felső vezetés egyik legjellegzetesebb figurája*”) 1989 utáni válaszáat, amikor a Nagy Imre-ügy szovjet vonatkozásairól kérdezték, majd így minősíti: „*valószínűleg pontosan fogalmazott*”. Rainer a következő mondatokban arra tér ki, hogyan keltett Kádár folyamatosan jó benyomást a szovjet vezetés tagjaiban,¹² de az idézet *Kádár és saját felső vezetése (erő)viszonya* szempontjából is érdekes lehet. Tanulságos, hogy a Kádár korosztályához tartozó Gáspár még utólag is úgy tüntette fel,

mintha az ő személyes döntésük lett volna, hogy „ráhagyták” az első titkárra a szovjet „kapcsolattartást”. A következő nemzedékhez tartozó Grósz Károly azonban – szintén egy rendszer-váltás utáni interjúban – már nyersebben fogalmazott. Amikor a Magyarországra látogató Gorbacsov „előállt egy különös óhajjal”, nevezetesen, hogy találkozni akar az egész Politikai Bizottsággal és a Központi Bizottság titkáraival, Grósz így értékelte Kádár nekik adott előzetes instrukcióit: „Az ember ért a szóból: fogjuk be a szánkat, ez az utasítás.”¹³

Kádár még 1985-ben mesélt például 1956-ról az akkor még új vezetőnek számító Gorbacsov-nak, s nyilván érzékeltetni akarta: bár hatalmát végső soron valóban a szovjeteknek köszönheti, Moszkva sem nélkülözhetette őt a magyarországi konszolidációban. „[K]értem, hogy a szovjet csapatok [1956. november 4-e után] ne járőrözzenek az utcákon, ne vegyenek részt a rendteremtésben. Akármelyik magyar polgár számára kellemesebb, ha őt egy magyar csapja fejbe, nem pedig más. Akkor majd haza fog térni, és nem nemzeti sérelemként foghatja majd fel.” (Id. 37.) „Ez a formula, amelynek primitívtségénél csak a cinizmusa nagyobb, a Kádár-korszak java részében kiválóan működött” – kommentálja a megnyilvánulást Rainer. S ez a Rainer-formula a kádárizmus egészének aforisztikus jellemzésére is alkalmas lehet: a Kádár-rendszer primitív volt, cinikus, de kiválóan működött. „A krumplileves legyen krumplileves.”

Jegyzetek

1. A továbbiakban: BEVEZETÉS. A külön nem jelölt oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.
2. Előre is elnézést kérve a szöveghasogatásért: ha a szerző válasza esetleg a „nem, kádárizmus nem létezett” abban az értelemben, ahogy azt gyakran használják” lett volna, akkor is létezett volna „kádárizmus” mint tévképzet vagy legenda. S utóbbi természetesen ugyancsak történelmi vizsgálódás tárgya lehet.
3. A kifejezés Finnországra utalt, amely – bár külpolitikailag a szovjeteknek alárendelt helyzetben –, belpolitikájában és társadalmi rendszere kialakításában autonómiát élvezett.
4. Ennek a kritikának fontos eleme volt, hogy a totalitarizmuselmélet inkább szól a nyugati társadalmak

apológiájáról, mint a szocialista országok tényleges viszonyainak leírásáról. Mindebben van valami, de az érvelés teljes egészében visszafordítható: a revizionizmus inkább szól a Nyugat önbizalmának megengedéséről, a kritikai elmélet felemelkedéséről, a '68-ban kulmináló elégedetlenség kivétítéséről, mint a szocialista országok tényleges viszonyainak leírásáról.

5. „A kelet-európai revizionizmus a sztálinizmust és a poszt-sztálinizmust egyaránt bírálta” – kezdődik a lábjegyzet-hivatkozás után idézett szövegrész (125.). Kivételesen zavarónak érzem Rainer fogalomhasználatát, hisz’ a kommunista terminológiában „revizionistáknak” a „jobboldali elhajlókat” nevezték, ami – a hasonló elnevezés ellenére – nem azonos a nyugati revizionizmussal.

6. Azt, hogy „átlagos”, azért kell hangsúlyozni, mert éppen az egyik legfontosabb viszonyítási alaphoz, tehát Ausztriához képest 1950-től kezdve folyamatos volt a lemaradás (177.).

7. A második gazdaság egyik legkorábbi, emblemikus jelenségének a háztáji számított. E sorok szerzője – jórészt Kornai János, a BEVEZETÉS által is többször hivatkozott műve, A SZOCIALISTA RENDSZER (HVG, 1993) nyomán – összeszedte azokat az adatokat, amelyek azt mutatják: Bulgáriában, Romániában vagy éppen a Szovjetunióban meglepően kitüntetett volt a magántermelés jelentősége az élelmiszer-termelésben (POLGÁROSODÁS-VITÁK AZ 1970–90-ES ÉVEKBEN. In: HORVÁTH SÁNDOR (szerk.): MINDENNAPOK RÁKOSI ÉS KÁDÁR KORÁBAN. ÚJ UTAK A SZOCIALISTA KORSAK KUTATÁSÁBAN. Nyitott Könyvműhely, 2008. 363.).

8. Maddison, Angus (2008). STATISTICS ON WORLD POPULATION, GDP AND PER CAPITA GDP, 1–2008 AD. Hozzáférhető: www.ggd.net/maddison/Historical_Statistics/horizontal-file_02-2010.xls. Letöltve: 2013. 01. 11. A továbbiakban idézett 2008-as adatoknak is ez az adatbázis a forrása.

9. A szerző a 2007-ben megjelent KÁDÁR JÁNOS, A „REFORMER” (185–199.) című tanulmányt illesztette a kötetbe.

10. Legalábbis ha Maddison összevont „csehszlovák” adataival számolunk (51,8%-os növekedés). Az adatsorok azonban meg is különböztetik a két országot, s azok értékeit visszavetítik a szétválás előtti korszakra. Ezek alapján: Csehország egy főre eső GDP-je 1990 és 2008 között valamivel kisebb mértékben növekedett, mint Magyarországé (44,6%), de a növekedés különbségének mértéke jóval kisebb, mint amilyennek 2003-ban tűnt; a szlovák növekedés üteme viszont 67,8%. A BEVEZETÉS szempontjából persze mellékszál, de hallatlanul érdekes: az a Szlovákia, amely a történelmi Magyarországon, majd Csehszlovákián belül is az országos átlagnál fejletlenebb területek számított – a rendszerváltástól 2008-ig nem csak Magyarországgal szemben növelte előnyét az egy főre eső GDP-ben (1990-ben a szlovák érték 20%-kal ha-

ladta meg a magyar értéket, 2008-ban 37%-kal), de a periódus végére valamennyire Csehországot is. S akkor még nem beszéltünk olyan volt szovjet tagállamokról, tehát szintén „antireform-államokról”, mint Észtország vagy Lettország (84,4%-os, illetve 49,4%-os egy főre eső GDP-növekedés 1990 és 2008 között).

11. A félreértések elkerülése végett: e sorok szerzőjét is beleértve.

12. „Kádár... viszonylag szűk mozgásterét is »önkorlátozóan« használta ki. Nemhogy a nyílt szovjet intenciókkal nem szegült szembe, hanem többnyire sikerrel »találta ki«, mi gerjeszthet[ne] feszültséget, netán konfliktust – s azt nem tette szóvá...” – folytatódik az iménti idézet. (33.)

13. Idézi: Bodzabán István–Szalay Antal (szerk.): A DIKTATÚRÁTÓL A KEMÉNY DEMOKRÁCIÁIG. Budapest: Pelikán, 1994. 52–53. A találkozón végül Grósz „életének legkínosabb percei következtek”: Gorbacsov „fél óráig agítálta a PB-t, hogy szólaljon meg végre valaki”, míg végül feladta (uo.). A tragikomikus jelenet jól mutatta, mennyire nem értette Gorbacsov saját rendszerének működését. Kádár értette, ezt mutatja, hogy – állítólag – a látogatás után azt mondta Grósznak, hogy Gorbacsov sodródik az eseményekkel, nem tud vezetni, el fogja veszíteni a Szovjetuniót. (I. m. 54.)

Dupcsik Csaba